

ב"ה

אגרות הרמב"ם אגרת תחיית המתים

אגרת תחיית המתים

אמר שמואל בן יהודה אבן תבון אמר החכם הגדול הרב רבינו משה בר מיימון ז"ל. איננו רחוק שיכוון אדם לבאר ענין הקדמה מן ההקדמות בלשון מבואר פשוט וישתדל בו לדחות הספקות ולהסיר הפירושים ויבינו חולי הנפשות מן הלשון ההוא ההקדמה אשר כיון לבארה. והנה אירע כיוצא בזה בדברי השם יתברך שהוא אחד ואין שני לו ולהסיר מנפשותינו הדעות הנפסדות אשר האמינום המשנים אמר מבאר לזאת הפנה שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. והביאו ראיה מזה הפסוק על שהאל הוא שלשה ואמרו אמר ה' אלהינו ואמר ה' הרי אלו שלשה שמות ואמר אחר כך אחד ראיה שהם ג' והשלשה אחד וחלילה לאל. וכשאירע דבר זה בדברי השם יתברך כל שכן שיארע בכיוצא בו בדברי בשם ודס. וכאשר אירע בקצת האמונה בפירוש דברינו בפנה מפניות התורה שאנחנו כיוננו להעיר על פינה גדולה שלא היו משגיחים אליה וספקו מפני זה בפינה מבוארת גלויה באומה אין ספק בה. וזה שאנחנו כאשר נחלצנו למה שנחלצנו אליו מן החבורים בתלמוד התורה ובאור משפטיה וכיוננו בזה אל רצון השם יתברך לא לבקשת שכר מבני אדם ולא לכבוד אלא להיישיר ולבאר ולהכין למי שקצרה דעתו ותבונתו להבין מה שקדמנו מחכמי התורה ז"ל לפי מה שחשבנו ונראה לנו שאנחנו קרבנו והקלנו ענינים רחוקים עמוקים וקבצנו וחברנו ענינים מפוזרים ומפורדים וידענו שאנחנו מרויחים עכ"פ. והוא שאם יהיה העניין כמו שחשבנוהו מהיותנו מקילים ומקרבים ומקבצים מה שלא עשה כיוצא בו אחד ממנו שהקדימנו שכבר עלתה בידינו תועלת בני אדם והגמול מאת השם יתברך. ואם אין הדבר כן והוא עלה בידינו הגמול מהשם יתברך לבדו ויש לנו כונתנו ורחמנא לבא

בעי. וציור זה הענין הוא אשר הביא הלשון והיד לחבר בכל ענין מה שנקוה בו מה שזכרנו מן הקבוץ והביאור, וכאשר נחלצנו לזה ראינו שאינו מן הדין לדון למה שנרצה ורוצה לומר לבאר ולקרב סעיפי הדת ולהניח שורשיו נעזבים שלא אבארם ולא איישיר אמתתם, וכ"ש שכבר פגשנו אדם שהיה נחשב שהיה מחכמי ישראל וחי השם יודע היה דרך משא ומתן במלחמתה של תורה לפי מחשבתו מנעוריו והוא היה מסופק אם השם גשם בעל עין יד ורגל בני מעיים כמו שבא בפסוקים או אינו גוף. אמנם אחרים שפגשתי מאנשי קצת ארצות פסקו לגמרי שהוא גוף והחזיקו לכופר מי שהיה מאמין חילופו וקראוהו מין ואפיקורוס. והבינו דרשות רבות על פשוטיהן וכיוצא בזה שמעתי על קצת אנשים שלא ראיתי. וכאשר ידעתי באלו האובדים לגמרי שהם מוקצים וחושבים שהם חכמי ישראל והם הם הסכלים שבבני אדם ויותר תועי דרך מהבהמה. וכבר נתמלא מוחם משגעונות הנשים הזקנות ודמיונם הנפסדות כעורים וכנשים ראינו שצריך לנו לבאר בחיבורינו התלמודיים עיקרים תוריים על צד הסיפור לא על צד הביא ראייה, כי הבאת הראיה על השורשים ההם צריך למהירות בחכמות רבות לא ידעו התלמודיים דבר מהם כמו שבארנו במורה הנבוכים. ובחרנו להיות האמיתות מקובלות אצל ההמון לפחות. וזכרנו בפתיחות חבור המשנה עיקרים ראויים להאמין בנבואה ועיקרי הקבלה ומה שיתחייב שיאמינוהו כל רבן בתורה שבעל פה. ובארנו בפ' חלק שרשים נתלים בהתחלה ובגמול ר"ל מה שנתלה בייחוד ובע"ה עם שאר פינות התורה. וכן עשינו ג"כ בחיבורנו הגדול המכונה משנה תורה אשר לא יכירו מעלתו אלא המודים על האמת האנשי הדת והחכמה שיהיה להם שכל טוב והכרה בדברי החיבור וידיעה בפירוז הדברים ההם אשר קבצתים ואיך פזרתים. וזכרנו בו ג"כ כל הענינים עיקרים התוריים והתלמודיים וכיוננו בזה שיהיו אלה הנקראים תלמידי חכמים או חכמים או גאונים או כמו שתקרא בו עם סעיפיהם על שרשים תלמודיים. ותהיה תורתם סדורה על פיהם ותלמודם במסלה עולה וכל זה נבנה על עיקרים תוריים ולא ישליכו ידיעת השם אחרי גיוס אבל ישימו השתדלותם הגדול וזריזותם על מה שישלימם ויקרבם אצל בוראם לא על מה שיביא בהם השלמות אצל ההמון. ויהיה מכלל השרשים ההם אשר העירונו עליהם

העולם הבא. והחלנו לספר באמיתת העולם הבא והארכנו בו וזכרנו ראיות דברי הכתוב וראיות דברי חז"ל עליו ופירשנו מה שראוי לאנשי חכמה, ובארנו בפרק חלק והודענו הסבה אשר שמתנו לבאר לכיון העולם הבא מבלתי תחיית המתים ואמרנו שלא ראינו בני אדם נושאים ונותנים רק תחיית המתים לבד היקומו ערומים או בלבושיהם וכיוצא באלו השאלות. אמנם העולם הבא שכחוהו לגמרי ועוד שאנחנו בארנו שם שתחיית המתים היא פנה מפנות תורת משה עליו השלום שאינה התכלית האחרון הוא חיי העולם הבא. וכל זה כדי לבאר הספק הגדול אשר יחשוב שאין בתורה גמול ולא עונש בע"ה בביאור. וביארנו מדברי תורה לפי מה שפירשו לנו רבותינו שהתורה כוונה אל התכלית בעונש והיא הכרת מן העולם הבא. ואלו העניינים בעצמם הם אשר בארנו והארכנו בהם גם בחבור בהלכות תשובה. אבל בפי חלק בארנו שם כמו שימצאהו מי שיסתכל בו אחר שהארכנו בדבר העולם הבא. ואמרנו שתחיית המתים אין חלק למי שלא יאמין בה בתורת משה רבינו. אמנם אינה תכלית האחרון וכן בחיבור מנינו מי שאין לו חלק לע"ה וכללנום במספר ואמרנו שהם כ"ד מיראתנו שיחסר אחד מן המעתיקים אחר מאמר האומר דברנו אותה ומכלל שמנינו שם הכופר בתחיית המתים. וכאשר זכרנו העולם הבא בארנו גם כן שם שהוא התכלית האחרון ואמרנו בזה הלשון וזה השכר אשר אין שכר למעלה הימנו וטובה אשר אין אחריה טובה. ובארנו גם כן שבעולם הבא אין בו מציאות גופות אחר שאמרו חכמים זכרונם לברכה שאין בו לא אכילה ולא שתיה ולא משגל מן השקר שיהיו לו הכלים לבטלה חלילה להשם מפועל הבטלה כי כשיהיה לאדם פה ואצטומכא וכבד וכלי המשגל והוא לא יאכל ולא ישתה ולא יוליד יהיה אם כן מציאותו בטלה גמורה. ואין ראוי שיחלוק אדם על ענינו אלא שיש עליהם ראיות שכליות בפשוטי דרשות שראוי לאומרן בפני הנשים בבית האבל. וכבר סתר מי שסתר דעתנו זה באמרו הנה משה ואליהו עליהם השלום עמדו זמן בלא אכילה ושתיה והם גופות כן יהיו בני העה"ב. לא אליכם כל עוברי דרך הביטו וראו משה אליהו עליו השלום עליהם לא היו לבטלה ששניהם היו אנשים מבני העולם הזה אכלו ושתו בהם לפני המופת ואחריו ואיך יקישו מזה למציאות הנמשך אשר אין תכלית לו

אלא כמו שאמרו ז"ל לעולם שכולו טוב לעולם שכלו ארוך איך יהיו בו כלים לגוף לבטלה. וכבר נודע שהגוף בכללו אמנם הוא כלי לנפש לעשות בו כל הפעולות אשר אין פעולה אחת מהן נמצאת לעה"ב. ואלו לא ידעו גודל הגנות המחויב למי שייחס לשם פעל הבטלה והמציא כלים שיבקש מהם תכלית ללא תכלית. ואמנם יחייב זה כלו מה שיעלה בדמיון ההמון אשר לא יאמינו שיש מציאות חזק רק לגוף ומה שאינו גוף אבל הוא בגוף רצה לומר כמקרים הוא גם כן נמצא אצלם אבל אין חזקתו במציאותו כחוזק הגוף. ואולם מה שאינו גוף ולא מקרה בגוף אינו נמצא אצל הסכלים אשר הם בלא ספק אף על פי שהזקינו גמולי מחלב עתיקי משדים ומפני זה יאמינו רובם שהשם גוף אצלם שאם לא יהיה גוף אינו נמצא. ואמנם הנקראים חכמים באמת לא על דרך העברה הנה התבאר אצלם שכל נבדל מן החומר הוא יותר חזק המציאות מבעל החומר ואין ראוי לומר יותר חזק אבל מציאות הנבדל יותר אמת מפני שלא ישיגהו אחד מאופני השנוי והם אשר התבאר אצלם במופת שהשם אינו גוף ומפני זה מדרגת מציאותו יתעלה בתכלית החזוק. וכן כל נברא נבדל רוצה לומר המלאכים והשכל הוא במציאותו חזק מאד קיים יותר מכל גוף ומפני זה נאמין אנחנו שהמלאכים אינם גופות ושבני העולם הבא נפשות נבדלות רוצה לומר דעות. וכבר בארנו ראיות מן התורה על זה במאמרנו המכונה מורה הנבוכים. ואם לא ירצה להאמין זה אחד מן ההמון וייטב בעיניו להאמין כי המלאכים גוף ושהם יאכלו גם כן אחר שבא בפסוק ויאכלו, ושבני העולם הבא גם כן גופות אנחנו לא נקפיד עליו בזה ולא נשימהו לכופר ולא נרחיק מעליו ולא יוסיף אצלנו כל מי שיאמר זה סכלות. ולואי כל סכל לא יסכל רק זה השעור ונהיה בטוחים שתמלט אמונתם מאמונת הגשמות בבורא יתברך ואין היזק אם יאמינוהו בנבראים הנבדלים. ואם לא יספיק לאחד מן הסכלים שישים זה מקום ספק ולא יכריח אחת משתי הדעות אבל יחזק דעתו ההמוני וישים מום בדעתנו וירחיק עלינו היותנו מאמינים המלאכים ובני העולם הבא נבדלים מן החומר נקיים ממנו אין חטא עליו כבר מחלנו לו בזה. וכבר בארנו לו מומיו ולא יחסרו פשוטי דרשות רבות תהיה תשובה עלינו ואין פלא בזה כמו שפסוקים רבים מדברי הנבואה יראה מפשוטיהם היות ה' גשם בעל עין ואזן אבל

כשהתאמתו הראיות השכליות והמופתיות על המנע זה ידענו כמ"ש ז"ל דברה תורה כלשון בני אדם אלא שהמופתים ההם לא יבינם ולא ישיגם מאמין בגשמות. וכן עוד הראיות השכליות המורות על היות המלאכים ובני העולם הבא נקיים מן הגשמות עד שנצטרך לומר במה שיביא לחשוב בהם הגשמות שהוא משל לא יבינו הראיות ההם אלו המאמינים בהם שהם גופות ואיך יצוייר שיבינו הנקותם מן החומר ועיקר מציאותם ר"ל המלאכים ונפשות בני העולם הבא יחשבו אלו שלא יודע מציאותם רק מקובל מצד התורה ושאין שם דרך עיון שיורה על מלאכים ועל שאר הנפשות כמ"ש מי שחשב שהגיע לידיעת האמתות ברגע ובדעות ההם החלושות ורפיון הבקשה והעדר החכמות כלן וההסתפקות בפשוטי המקובלות כאלו לא כתבו ז"ל שדברי תורה יש להם נגלה ונסתר ולזה יקראו הנסתר סתרי תורה וכאלו לא אמרו בסתרי התורה כלל דבר אמנם אלו נטו מזה כלו עד שלא ידעו לו מקום. וכבר בארנו במורה הנבוכים באלו העניינים מה שיש בו די לאנשי החכמה וזכרנו דברי החכמים כלם בו והעירונו על מקום זכרם לגלות הדבר ההוא אשר נביא ראייה ממנו ולהודיע אמתתו. וכאשר התפרסם חבורנו בארצות והתפשט בקצוות נאמר לנו שאחד מן התלמידים בדמשק אמר שאין תחית המתים ולא תשוב הנפש לגוף אחרי הפרדה ואמרו כל אנשי המעמד ההוא איך תאמר זה והתחיל להביא ראייה ממה שזכרנוהו אנחנו בחבורנו שהתכלית הוא העולם הבא ושאין גוף בו והתחילו הם להביא ראייה מן המפורסם באומה ובדברי החכמים בזה ואמר שהם כלם משל וארכו דבריהם עמו. וכאשר נודע לנו מה שאירע לא הרגשנו אליו ואמרנו זה בטל במיעוטו שאין מי שיסכל זה ולא מי שיקשה עליו הבנת מה שאמרנוהו. וכאשר היה בשנת אלף וחמש מאות לשטרות הגיעה אלינו *אגרת* מארצות *תימן* ישאלו בה על דברים ואמרו שיש אנשים אצלם שפסקו שהגוף יכלה ויפסד ולא תשוב הנפש לגוף אחר הפרדה ושהגמול והעונש לנפש לבד והביאו ראייה ממה שאמרנוהו אנחנו בבני העולם הבא. וכאשר נזכרו להם דברי החכמים הגלויים המבוארים בתחית המתים וקצת דברי הנביאים אמרו זה משל ויפורש. ואמר לנו זה השואל שהתפשט אצלם זה הדעת והשליכו זולתו ובקשו ממנו תשובה והשיבונו על שאלותיהם ובארנו להם שתחית

המתים פנת התורה והוא שוב הנפש לגוף ולא יפורש זה ושחיי העולם הבא אחר תחית המתים כמו שאמרנו בפרק חנק וחשבנו שזה השעור מספיק. וכאשר היתה בזאת השנה שנת א' תי' ק' ב' לשטרות והגיעו אלינו כתבים ממוקצת חברינו מבבל, זכרו ששואל מאנשי סימן שאל על העניינים ההם בעצמם לזה ראש ישיבה רבינו שמואל הלוי הנסמך בבגד"ד בזמננו זה ושהוא חבר להם מאמר בתחית המתים, ושם דברינו בזה הענין קצתם טעות ושגגה וקצתם שאפשר להתנצל עליהם ונצל אותנו ועזר מעט בקולמוסו, ואחר אלו המכתבים נשלח אלינו זה המאמר אשר חברו זה הגאון ובלשונו וראינו כל הדרשות וההגדות אשר קבצם. וידוע אצל כל אדם שאין המבוקש מן החכמים ספור הדרשות והמעשים ההם הנפלאים בלשונם כמו שידרשום הנשים בבית האבל לקצתן לקצתן. אבל המבוקש מהם לבאר עניניהם עד שיאותו למושכל או יקרבו אליו. ויותר נפלא מזה הדעות הנפלאות ההם אשר זכרם ואמר שהם דעות הפילוסופים בנפש, זאת ראייה שהוא יחשוב שכל מה שיאמרוהו המדברים וזולתם מן הדעות הנפסדות הם דעות הפילוסופים. והנפלא מהל מה שראינו בו רוצה לומר במאמר ההוא ואף על פי שכלו פלא אמרו ש"צ שחכמי הפילוסופים לא יאמרו בהמנע שוב הנפש לגוף אחר הפרדה ממנו אבל הוא מדרך העיון מכת האפשר זהו לשונו. וזה מאמר יורה שהמדברים אצלו הם חכמי הפילוסופים ושאיין לו ידיעה בדרכים אשר יבחנו בהם הפילוסופים ההכרח והנמנע והאפשר. וכן יזכור דברים שנלקחו ממאמר הגמול לאבן ציני וחשבן מאמרים פילוסופים. וכן ראינו זה הגאון ש"צ גזר ופסק שהפילוסופים לא תתאמת אצלם השאר הנפשות ושהם חולקים בזה, ואני תמה מי הם אלה אשר קראם פילוסופים. וראינו פלא אחר שאין לשכל אצל זה הגאון זכרון לא אדע אם הנפש והשכל בפילוסופותו דבר אחד או הנפש תשאר והשכל יכלה או השכל ישאר והנפש תכלה והיא הנפש אשר אמר שהפילוסופים לא ידעוה ושאחת מדעותם בה שהיא הדם. ואולי השכל אצלו מקרה כמו שאמרו המדברים אשר הם חכמי הפילוסופים אצלו ואם כן הוא יכלה בלא ספק. ואלו הסתפק זה הגאון בקבוץ הדרשות ההם והמעשיות ובפירוש הפסוקים ההם אשר התבאר בפירוש ההוא שתחית המתים נזכר בביאור התורה היה הנאות והראוי לכיוצא בו. סוף

דבר כל מה שאמרו ש"צ או רובו כבר נאמר כיוצא בו או פחות ממנו, ואין כונתנו במאמרנו זה לחלוק על דבר ממה שכלל אותו המאמר ההוא ואף לא לזכרו. ואולם זכרנו ממנו מה שזכרנו לצורך הביא אליו במה שאנחנו בו שיתבאר משתכל, אבל כונתנו למקום התועלת המנעת למתלמד לא למה שיתלה להגדלת איש ועזרתו או בהשפלת אחר והקטנתו ודרכי המחלוקת וההריסה מותרים למי שירצה ללכת בהם והשם יסגור בעדנו זה הדרך וכיוצא בו:

ומהנה אתחיל בזכרון זה המאמר:

דע אתה המעיין שכונתנו בזה המאמר היא לבאר מה שנאמינהו בזאת הפנה אשר נפלו בו דברים בין התלמידים והיא תחית המתים. ואין בזה המאמר דבר נוסף כולל על כל מה שאמרנוהו בפירוש המשנה והחבור אבל יש בו כפל ענינים והארכה המונית ותוספת ביאור יבינוהו הנשים והסכלים לא זולת זה. ואומר שתחית המתים המפורסמת והנודעת באומתנו המוסכם עליה מכלל כתותנו אשר רוב זכרה בתפלות והספורים ובתחנות אשר חברים הנביאים וגדולי החכמים ימלא מהם התלמוד והמדרשות ענינה שוב זאת הנפש לגוף אחרי הפרידה זה, מה שלא נשמע באומה מחלוקת עליו ואין בו פירוש כלל ואין מותר להאמין באיש מאנשי הדת שהוא מאמין חלוף זה. והנני עתיד לבאר לך בזה המאמר למה לא נפרש אלו הפסוקים כמו שנפרש פסוקים רבים בתורה והוצאנו אותם מפשרוטיהם וכן זאת תחית המתים הוא שוב הנפש לגוף אחר המות כבר זכרה דניאל זכרון שא"א לפרשו והוא אמרו ורבים מישני אדמת עפר יקיצו אלה לחיי עולם וגו', ואמר לו המלאך ואתה לך לקץ ותנוח ותעמוד לגורלך לקץ הימין. ואמנם מי שזכר שאנחנו אמרנו בתחית המתים שהוא במקרא שהוא משל הוא שקר מפורסם ודבר סרה גמור מאמרו. והנה חבורינו כבר נתפרסמו ויקראו ויראו אנה אמרנו זה, אלא אם כן אמרנוהו במה שאמרנוהו חכמי ישאל במתי יחזקאל שחכמי התלמוד חולקין בו וכל דבר שיש בו מחלוקת ולא יביא מעשה אפשר להכריע בו אחד משני המאמרים על חברו. וכבר זכרנו זה בפירוש המשנה פעמים. וכן יראה לנו מן המאמרים ההם שאלו האנשים אשר ישבו נפשותם לגופות ההם יאכלו וישתו וישגלו ויולידו וימותו אחרי חיים ארוכים מאד כחיים

הנמצאים בימות המשיח. ואמנם החיים שאין מות אחריהם הוא חיי העה"ב, אחר שאין גוף בהם. שאנחנו נאמין והוא האמת אצל כל בן דעת שהעה"ב נפשות מבלי גופות כמלאכים ובאור זה שהגוף אמנם הוא כלל כלים לפעולות הנפש כבר התבאר זה במופת. וכל מה שבגוף יחלק על שלשה חלקים. כלים שבהם יושלם המזון כפה והאסטומכא וכבד ובני מעים ובכלל כל מה שבבטן התחתון. וכלים שבהם תהיה ההולדה והם כלי המשגל והולדת הזרע והולדת העובר. וכלים שבהם תקון עניני הגוף עד שימציא לעצמו כל מה שיצטרך אליו בענינים ושאר החושים והעורקים והעצבים והמיתרים אשר בהם ישלמו התנועות כלם ולולי אלו לא היה אפשר לבעל חי להתנוועע אל מזונו ולבקשו ולברוח ממה שהוא כנגדו ומאבד אותו ומפסיד מזגו. וכאשר לא יושלם מזון האדם רק במלאכות שיעשם ובהזמנות רבות יצטרך בהם למחשבה והשתכלות נמצא לו הכח השכלי לזכור בו המלאכות. ונמצאו לו ג"כ כלים טבעיים יעשה בהם המלאכות ההם, רצוני לומר הידים והרגלים כי הרגלים אינם כלים אלא להליכה לבד ופרטי זה הכלל נודעים אצל אנשי זאת החכמה. הנה התבאר שהגוף כלו צורך מציאותו מפני תכלית אחת והוא קבלת המזון להתמדת הגוף והולדת הדומה להתמדת מין הגוף ההוא. וכשתהיה התכלית ההוא מסולקת בלתי צריך אליה רצה לומר בעולם הבא, וזה שכבר בארו לנו החכמים ז"ל שאין בו לא אכילה ולא שתיה ולא תשמיש, א"כ הוא באור בהעדף הגוף. שהוא יתברך לא ימציא דבר לבטלה כלל ולא יעשה דבר אלא מפני דבר, וחלילה לו וחס שיהיו פעולותיו המתוקנות כפעולת עובדי הצלמים עינים להם ולא יראו אזנים להם ולא ישמעו אף להם ולא יריחון. כן השם יתעלה אצל אלו יברא גופות כלומר איברים לא לעשות בהם מה שנבראו בעבורו כלל ולא לשום סבה. ואולי בני העולם הבא אצל אלו האנשים אינם בעלי איברים אמנם הם גופות על כל פנים ואולי הם כדוריים מקשיים או עמודים או מעוקבים. אין אלו הדברים אלא שחוק מי יתן החרש יחרישון ותהי להם לחכמה. והסבה בזה כלו מה שבארנוהו בהיות ההמון אין מציאות אצלם אלא לגוף או מה שימצא בגוף, ומה שאינו גוף ולא כח בגוף אינו נמצא כלל, וכל אשר ירצו לחזק מציאות ענין אחד יוסיפו בו הגשמות רוצה לומר יעבו עצם גשמו. וכבר

זכרנו מזה כלל רב בבאור במורה הנבוכים. ומי שירצה לחשוב לנו זה הדעת למוס יעשה רצונו ואם ירצה לשום אותו טעות ושגגה יאמר ואנחנו לא נקפיד בזה. שאנחנו נבחר כמו שבארנו במורה הנבוכים שימשך אחרינו בעל שכל על אמונת האמת ואפילו אחד ואם רחקו ממנו אלפים סכלים להאמינם בבטל. ואמנם אשר נכחיש אותו ואנחנו מתנקים ממנו אל השם יעלה הוא המאמר בשלא תשוב הנפש אל הגוף לעולם ושלא יתכן היותו, שזאת ההכחשה מביאה להכחשת הנפלאות והכחשת המופת כפירה בעיקר ויציאה מן הדת. ולזה נחשוב תחית המתים מפנות התורה ואין בדברינו כלל מה שיורה על הכחשת שוב הנפש לגוף אבל מה שיורה על הפכו. ומי שירצה ויבחר לדבר עלינו סרה וליחס לנו דעת שלא נאמינהו כמו שיחשדו הנקיים מעבירות, ויפרש דברינו בפירוש רחוק עד שיכריע לכף חובה הוא עתיד ליתן את הדין ולו משפט כל איש רשע חושד בכשרים. ולא יתכן לאדם שיתעה אחר זה הביאור ויאמר שאנחנו נאמין שכל תחית המתים שבמקרא משל. אבל יש מהם אמת כמו שזכרנו ויש מהם משל בלא ספק וקצתם מסופק בהם אם הם משל או אמת. וכשתסתכל כל מה שזכרו החכמים והמפרשים מן האנדלוסים מזה ומה שלפני הדברים ואחריהם בכתוב ההוא יתבאר לך זה ואין צריך לנו לפי כונת זה המאמר לזה הפרט כי העניינים לא תוסף אמתתם בכפול מליהם ובשנותם פעמים רבות ולא תחסר בשלא יכפלו ולא ישנו. ואתה יודע שזכרון פנת היחוד הוא אמרו ה' אחד לא נכפל בתורה. ואחר שמצאנו דברי הנביא שלא יסבלו בזה פירוש שיזכור שוב הנפש לגוף כבר הודיע הספור הנבואיי בזה ולא הוסף אמתת הספור בזה כשתשים כל מלת תחיה שבא במקרא לשוב הנפש ולא תחסר אמתת הספור בשתשים קצתם או כלם מלבד פסוק אחד משל. סוף הדבר בא הספור הנבואיי אם פעם אחת אם פעמים רבות וזכרוהו חכמי ישראל הקדומים והחדשים פעמים אין להם מספר והתפרסם באומנתנו והסכימו עליו שנפש האדם תשוב לגוף וזהו הענין הנרצה בתחית המתים ואם לא יזכרהו חכם או מחבר. וכבר ספקו ג"כ אנשים בדברנו בסוף החבור במקום שאמרנו דבר זה לשונו אל יעלה על דעתך שמלך המשיח צריך לעשות אותות ומופתים ומחדש דברים בעולם או יחיה מתים וכיוצא שדברים וכו' והבאנו ראייה על זה מה

שבארנוהו. וחשבו קצת חלושי העיון שזאת הכחשה לתחית המתים והוא סותר מה שבארנוהו בפירוש המשנה שתחית המתים פנה מפנות התורה. וזה כלו מבואר אין ספק בו ולא סתירה והוא שאנחנו אמרנו שהמשיח לא יבוקש ממנו שיעשה מופת שיבקע הים או יחיה מת על צד המופת מפני שאין מבוקש ממנו מופת אחר שיעדו בו הנביאים אשר התאמתה נבואתם. ולא יתחייב מזה המאמר שהשם לא יחיה מתים כשירצה ולמי שירצה אם בימי המשיח או לפניו או אחרי מותו. סוף דבר אין בדברינו בכל חבורינו מה שיסופק על אדם מאנשי העיון רק על התלמידים המתחילים. וכן הסתפק עליהם אמרנו שמאמר ישעיה וגר זאב עם כבש וגומר שהוא משל. וזה לא אנחנו לבד אמרנוהו אלא כבר קדמונו להבנת זה הענין אנשי התבונה מן המפרשים כמו רבי משה גקטיל"א. (ס"א אבן טאטאלא) ואבן בלעם ז"ל וזולתם מן המפרשים. וסוף הדברים יורה עליו והוא אומר לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי כי מלאה הארץ דעה את ה'. הנה כבר נתן העלה בהיותם אז בלתי חומסים ולא מזיקין לדעתם השם. התראו אתם קהל ישראל מי שיש לו שכל שיהיה מצייר האריה בזמננו זה מורה ולזה הוא טורף ואז ישוב וידע מבוראו מה שצריך וידע שאין ראוי להזיק וישוב לאכול תבן. הנה נתקיים מה שנאמר ותהי להם חזות הכל כדברי הספר החתום וגומר. אבל אנחנו כבר בארנו זה בפירוש בספר מורה הנבוכים. ובחבור בארנו ראיתנו גלויה מאמרם שימות המשיח אין בו דבר משנוי סדר בראשית. ודע שאלו היעודים וכיוצא בהם אשר נאמר שהם משל אין דברינו זה גזרה שהרי לא באתנו מהשם נבואה שהודיעתנו שהוא משל ולא מצאנו קבלה לחכמים מהנביאים שיבארו בה בחלקי אלו הדברים שהם משל. ואמנם הביאנו אל זה הענין אבארהו לך והוא השתדלותנו והשתדלות כל איש מהיחידים חלוף השתדלות ההמון, שהמון אנשי התורה הנאהב שבדברים להם והערב לסכלותם שישימו התורה והשכל שני קצוות סותרים, ויוציאו כל דבר נבדל מופרש מן המושכל ויאמרו שהוא מופת ויברחו מהיות דבר על מנהג הטבע לא במה שיסופר ממה שעבר ולא במה שיראה מזמן העומד ולא במה שיאמר שיארע לעתיד. ואנחנו נשתדל לקבץ בין התורה והמושכל וננהיג הדברים על סדר טבעי אפשר בכל זה, אלא מה שהתבאר בו שהוא מופת ולא יתכן

לפרש כלל אז נצטרך לומר שהוא מופת. וכבר בארנו במורה הנבוכים לשון המקרא המבואר ולשון חכמים זכרונם לברכה גם כן בבא בדברי הנביאים משלים רבים, והפלגנו בביאור זה עד שאי אפשר לאחד מן הסכלים שמתגברים להכחישו ומפני זה נאמר אנחנו ומי שקדמנו מחשובי המפרשים שאלו משלים כמו שפירשנו. ואפשר שיאמר גם כן כי כשירבה היישוב ותשמן הארץ ימעט נזק בעלי חיים בהתקרב קצתם. כבר זכר זה ארסטו בספר בעלי חיים כשנתן טעם סבת מיעוט הזק בעלי חיים קצתם לקצתם בארץ מצרים. ויהיה ג"כ גוזמא כמו שאמרו חכמים זכרונם לברכה דברה תורה לשון הבאי. ואם הוא על פשוטו יהיה מופת שיראה בהר הבית לבד כמו שאמר בכל הר קדשי ויהיה כיוצא בדבריהם לא הזיקו נחש ועקרב בירושלם. סוף דבר כל אלה הם דברים שאינם פנות התורה ואין להקפיד איך יאמינו בהם, וצריך שימתין האדם לגוף האמונה באלו הדברים עד אשר יראו במהרה בימינו ואז יתבאר אם הם משל או מופת. וכבר נודע שאנחנו נברח מאד משינוי סדר בראשית ואמנם יטעה כל מי שיטעה ממי שקדם או יתאחר להיותם בלתי מבדילים בין העניינים הנוהגים מנהג המופת והם אשר לא יעמדו כלל ולא יתקיימו, ואמנם היו מפני הצורך או לאמת נבואה ובין העניינים הטבעיים הנמשכים תמיד שהם מנהגו של עולם אשר יבארו ז"ל ויאמרו תמיד עולם כמנהגו נוהג, ואמרו אין מביאין ראיה ממעשה נסים. ואמר שלמה כי כל אשר יעשה האלהים הוא יהיה לעולם עליו אין להוסיף וממנו [אין] לגרוע. הנה כבר התבאר שהענייני הטבעיים נמשכים תמיד על מנהגיהם. וכבר בארנו גם כן זה במורה הנבוכים בדברנו בחדוש העולם. ויראה שאשר הביא אלו האנשים לטעות ולספק בדברינו בתחיית המתים, היותנו מאריכים בספור העולם הבא ולבאר מאמרים אמתיים ולזכור כל דברי הנביאים והחכמים המורים עליו וכשזכרנו בתחית המתים זכרנום בדברים מעטים ואמרנו שתחית המתים פנה אמתית. והביא אל זה שני דברים. האחד מהם שכל חבורינו אמנם הם קב ונקי ואין כוננתנו להגדיל גוף הספרים ולא לכלות הזמן במה שלא יביא אל תועלת ולזה כשנפרש לא נפרש אלא מה שצריך לפירוש ובשיעור שיובן לבד וכשנחבר לא נחבר רק קצור העניינים. והדבר השני שההארכה אמנם תהיה בציור ענין נעלם עד שישלם ציורו או

שהביא ראיה על אמתתו, וזה צריך אליו בשלשה מיני החכמות רצוני לומר תלמודי והטבעי והאלהי כי הרבה פעמים יעלם בהם ענין וירחק ציורו עד שיפורשו גדריו פירוש מספיק, ופעמים יצטרך הענין המצוייר אל ראיות רבות עד שיתאמת מה שיבוקש אמתתו. אמנם דברי המופתים לא יעלם ציור מה שיזכור מהם ולא יכבד, ואי אפשר להביא ראיה על אמתת מה שכבר בא או שיעד בואו אבל יראום בחושים או יקובל ממי שכבר ראם. ומפני זה נפרש העה"ב ונבארהו להעלמו ולהיותו ענין אשר בטבע מנהגו של עולם כלומר השאר הנפש. אמנם תחית המתים הוא אחד מהמופתים ומבואר מאד שענינו מובן ואין שם אלא להאמין בו לבד כמו שבאתנו ההגדה האמתית והוא ענין יוצא חוץ לטבע המציאות ואין ראיה עליו מצד העיון ואמנם ינהג מנהג הנפלאות כלם ויקובל אין שם זולת זה. ומה יהיה לנו אפשר לומר בו או להאריך, התחשוב שהמבוקש ממנו אצל אלו שאדרוש בחבורי הדרשות באו בזה הענין וההגדות ההם וזה יותר ראוי לזולתנו כפי כונת מה שיחבר בו. אתם עדת המעיינים בחבורינו כבר ידעתם שאני לעולם נוטה לחסר המחלוקת והויכוחים, ולו היה אפשר לי לשית התלמוד כלו בפרק אחד לא הייתי משים אותו בשנים, ואיך יבוקש ממני זכרון הדרשות וההגדות והם נמצאות במקומותם ויקרא שם ומה תועלת לכפלם ונאמר שאנחנו חברנו. וכאשר הגענו מזה המאמר אל זה המקום והוא היה תכלית הוכנה בו וראינוהו חסר התועלת לגמרי מפני שאינו כולל רק כפל מה שנזכר כבר בפירוש המשנה ובחבור ותוספת ביאור לכל מעט תבונה או הורס ראינו שלא נניחנה ריקה מחדוש תועלת ושנדבר על שתי שאלות ראויות בזה הענין. האחד מהן לבאר ענין אלו הפסוקים הרבים מאד הנמצאים במקרא המורים הוראה ברורה שלא תסבול פירוש בהרחקת תחית המתים, כאמרו אם ימות גבר היחיה ואמרו כלה ענן וילך כן יורד שאול לא יעלה בטרם אלך ולא אשוב וזה באיוב הרבה. ואמר חזקיהו לא ישברו יורדי בור אל אמתך חי חי הוא יודך כמוני היום. זאת ראיה שיורדי בור הם המתים. ונאמר ג"כ כי מות נמות וכמים הנגרים ארצה אשר לא יאספו וגומר. הלמתים תעשה פלא אם רפאים יקומו וגומר. ונאמר רוח הולך ולא ישוב. וכשתחפש פסוקי המקרא כלם תמצאם מרחיקים תחית המתים בכלל רק פסוקי ישעיהו ועם קצת

התבוננות יתבאר שהוא מסופק אם הוא משל או אמת. ומה שבא מן הפסוק הנגלה לדניאל ורבים מישני אדמת עפר יקיצו וגומר ואמר ותנוח ותעמוד לגורלך לקץ הימין זה ג"כ מה שחייב לבני אדם המבובה הגדולה קצתם הסתפק בהם תחית המתים ספק גדול ומקצתם המאמינים לזאת הפנה הוצרכו לפרש כל פסוק מהפסוקים המבוארים פירושים רחוקים מאד לקבלם. והשאלה השנית היות התורה בלתי זוכרת זאת הפנה כלל לא ברמיזה ואף כי בביאור. ואם אי אפשר מבלתי שיאמר שיש בתורה רמיזות לזאת הפנה ויאמרו הדברים ההם אשר זכרום באמרם מנין לתחית המתים מן התורה תכליתה אומר שיאמר שהם רמזים נסתרים וכל שכן בהיות החכמים החולקים בהם. ותהיה זאת השאלה השנית למה לא זכר את זה בגלוי ובביאור שלא יסבול פירוש אבל נזכר לפי דברי החושב כמי שירצה שיסתתר לאמר דבר וירצה לסתמו. ואומר במענה השאלה הראשונה שדברי הנביאים ולשון הספרים אמנם באו מספרים טבע המציאות הנהוג, וידוע שטבע זה המציאות הוא התחבר נקבות בעלי חיים וזכריהם והולידם הדומה וצמיחת הנולד מעט מעט עד שימות האיש ההוא ואין מן הטבע שישוב האיש ההוא ויתהוה שנית אחר מותו, אבל בטבע כי כשימותו בעלי חיים לא ישובו לעולם האנשים ההם אבל יכלו ויתכו מעט מעט עד שישובו אל היסודות ואל החומר הראשון במין מן החזרה לא ישאר עמה חלק מוגבל נרמז אליו שנאמר בו זה היה כך וכך. ושהאדם לבדו נדבק בו השפע האלהי והוא חייב שיהיה בו דבר עומד לא יאבד ולא יפסד, אמנם גוף האדם יאבד כשאר אישי בעלי חיים כלם. הורו על זה ג"כ ראיות עיוניות אצל מי שנחלץ לחקור על אלו הדברים העמוקים ר"ל השאר הדבר ממה שמגיע לאדם וזהו הדבר אשר בטבע והוא אשר קראוהו ספרי הנבואה נפש או רוח בשתוף השם. ואבדת הגוף ושובו למה שהורכב ממנו המין ההוא מן החזרה כמו שבא בפסוק (קהלת ח') וישוב העפר אל הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה זהו אשר בטבע. וכפי הענין ההוא באו הפסוקים ההם כלם ואין הפרש בין אמרו אם ימות גבר היחיה, ובין אמרו המן הסלע הזה נוציא לכם מים, שאין זה בטבע אבל נמנע בו אלא שכבר יצאו המים מן הסלע במופת וכן תחית המתים אמנם הוא מן המופתים. ואין הפרש בין היהפוך כושי עורו

ובין אומרו הלמתים תעשה פלא, וכבר נהפך מראה היד הטהורה ללבן. ואלו יאמר אומר שא"א שיתנועע הדומם היה אומר אמת לפי מה שבטבע ולא יכזב זה המאמר שוב המטה נחש אחר שהוא מופת, כן כל מה שתמצאהו מהרחקת שוב המתים הוא על מה שבטבע ואין זה סותר שוב המתים כשירצה השם בשובם. הנה כבר התבאר לך עניני הפסוקים כלם על מה שאפשר מן האמת ואינך צריך לפרש פסוק מהם בפירושים ההם המגונים הרחוקים לקבלם אשר יחזקו טענות מכחיש תחית המתים ויאמצו מאמרו. ודע שהכחשת שוב הנפש לגוף לא תמלט מאחת משתי סבות אם שיכחישנו המכחיש להיותו ענין בלתי טבעי ויתחייב לפי זאת הסבה שיכחיש הנפלאות כלם להיותם בלתי טבעיות. או שיכחישנו מפני שלא זכר בפסוק ולא באת בו ההגדה האמתית כמו שבא במופתים. ואנחנו כבר בארנו שבאו פסוקים ואם הם מעטים יורו על שוב המתים. ואם יאמרו אומר אנחנו נפרש הפסוקים ההם כמו שפירשנו זולתם. נאמר לו המביא לך לפרשה הוא להיות שוב המתים בלתי טבע ותפרש אלו הפסוקים עד שיסכימו לענינים הטבעיים. וכבר בארנו במורה הנבוכים בדברנו בחדוש העולם שעם אמונת חדוש העולם יתחייב בהכרח שיהיו המופתים כלם אפשריים, ולזה יהיה גם כן תחית המתים אפשרי וכל אפשר כשיבא בו הגדת הנביא נאמין ולא נצטרך לפרשו ולא נוציאאו מפשוטו. ואמנם נצטרך לפרש הדבר שפשוטו נמנע כהגשמת השם. אבל האפשר יעמוד כאשר הוא. ואשר ישתדל ויפרש תחית המתים עד שלא יהיה שם שוב הנפש לגוף אמנם יעשה זה בהאמינו שהוא נמנע מצד השכל לא ממנהג הטבע וכן יתחייב בשאר הנפלאות בהכרח, וכל זה אמנם יהיה נמנע לגמרי לפי אמונת קדמות העולם, ומאמין הקדמות אינו מעדת משה ואברהם ע"ה כלל כמו שבארנו במורה הנבוכים. ולאלו השרשים האמננו תחית המתים על פשוטה ושמנוה מפנות התורה, ואמרנו שאין ראוי לפרש שני הפסוקים המגלים המורים עליה ראייה ברורה אשר לא יסבלו פירוש:

ואמנם מענה השאלה השנית והיא האומרת למה לא נזכרה תחית המתים בתורה. המענה עליה מה שאומר לך. דע שכבר נודע שזאת התורה בכללה לא נאמין שהיא מפי משה רבינו ע"ה ואמנם היא מפי הגבורה. הנה הביאה אותנו השאלה לחקור על אופני החכמה בהעיר השם אותנו על

חיי העולם הבא ולא באר לנו תחיית המתים כלל. והסבה בזה שזאת תחיית המתים אמנם תנהג מנהג המופת כמו שבארנו, והאמנת מה שזה דרכו לא תהיה רק בספור הנביא והיו בני אדם כלם בזמן ההוא מכת הצאב"א אומרים בקדמות העולם שהם היו מאמינין שהשם רוח הגלגל, כמו שבארנו במורה הנבוכים המכזיבים הגיע הנבואה מאת השם לבני אדם. וכן יתחייב להם לפי אמונתם הכזבת המופתים ויחסו אותו לכשוף ולתחבולה. הלא תראה אותם משתדלים לחלוק על מופת משה רבינו ע"ה בלהטיהם ויכליכו איש מטהו. והלא תראה איך אמרו מתמיהים היום הזה ראינו כי ידבר אלהים את האדם וחי. הורה שהיתה הנבואה אצלם מכת הנמנע ואיך יספר למי שלא התבארה אצלו הנבואה בדבר שאין ראוי עליו אלא האמנת הנביא והוא גם כן נמנע אצלם לגמרי לפי אמונתם בקדמות העולם, כי לולי המופתים לא היתה אצלנו תחיית המתים מכת האפשר. וכאשר רצה השם יתעלה לתת תורה לבני אדם לפרסם בהם מצותו ודתו ואזהרתו על ידי הנביאים בכל העולם כמו שאמר ולמען ספר שמי בכל הארץ. חדש המופתים הגדולים הכתובים בכל התורה עד שהתאמת בהם נבואת הנביאים וחדוש העולם. כי המופת האמתי ראיה ברורה על חדוש העולם כאשר בארנו במורה הנבוכים, ולא הוציאם מעניני העולם הזה בגמול ובעונש ומהענין אשר הוא בטבע והוא השאר הנפש או הכרתה כמו שזכרנו ר"ל העולם הבא וכת. ולא נכנס לזולת זה מענין התחיה והתמיד הענין כן עד שנתחזקו אלו הפנות והתאמתו בהמשך הדורות ולא נשאר ספק בנבואות הנביאים ובחדוש המופתים. ואחרי כן ספרו לנו הנביאים מה שהודיעם ה' יתעלה מענין תחיית המתים והיה קל לקבלו. ואתה תמצא כמו התחבולה הזאת בעצמה עשה השם יתברך עם ישראל, אמר עליהם ולא נחם אלהים דרך ארץ פלשתים כי קרוב הוא כי אמר אלהים וגוי ואם הורגלו בעניני העולם מפני שחשש עליהם שישבו למצרים ויבוטל מהם המכוין בהם כן חשש עליהם עוד שלא יקבלו זה הדעת, רצוני לומר התחיה ויבוטל בו התכלית המכוון בהם ומהם ואיך לא יורגלו גם כן באמונות והמנהיג והמרגיל להם אחד. וידוע שהאנשים שרצה השם יתברך שתראה התורה בימיהם התישבו בהם דעות נפסדות מאד, אמר עליהם בסוף המאמר אחר כל מה שראוהו ממעשה השם

הגדול, ולא נתן השם לכם לב לדעת וגומר (דברים כ"ד) וידע הוא יתברך שאם יאמר להם חדוש תחית המתים היה אצלם נמנע וירחקו ממנו מאד וגם היו העבירות קלות בעיניהם אחר שהעונש עליהם אחר זמן ארוך, ולזה הפחידם וייעדם הטוב והרע בענינים ממהרים לבא אם ישמעו ואם לא ישמעו, והיה מפני זה יותר קרוב לקבלה ויותר מועיל. וזה ג"כ תועלת גדולה רצוני לומר היות השמיעה מתקנת עניני עולמות והמרי מפסידם. וכבר זכר בתורה שהוא מופת מתמיד ר"ל תקון הענינים עם העבודה והפסד עם המרי אמר והיו בך לאות ולמופת ובזרעך עד עולם. ומפני זה אמרו אין מזל לישראל, ר"ל שתקונם והפסדם אינם לסבה טבעית ולא על מנהג המציאות אלא נתלה בעבודה ובמרי וזה אות יותר גדול מכל אות. וכבר בארנו שזה בדין צבור ובדין יחיד כמו שיראה מן המעשה ההוא והוא נאות לאומרו ובזרעך עד עולם. ומן המאמר המפורסם באומה ראה אדם יסורין באים עליו יפשפש במעשיו. והוא הענין בעצמו הוא המכוון ג"כ באומרו אשר חלק ה' אלהיך אותם לכל העמים ואתכם לקח ה'. ר"ל שעניניהם אינם נוהגים ענין מנהג שאר האומות אבל יחדם השם בזה המופת הגדול שיהיו פעולותיהם תמיד נקשרות בתקון עניניהם או בהפסדם :

וממה שראוי שנבארהו הנה ואע"פ שהוא עקר יותר נכבד מכונת זה המאמר. הוא שהנפלאות פעמים יהיו בענינים הנמנעים בטבע כהתהפך המטה לנחש ושקיעת הארץ בעדת קרח ובקיעת היס. ופעמים יהיו בענינים האפשרים בטבע, כבא הארבה והברד והדבר במצרים. כי מדרך מיני אלו הדברים שיארעו במקצת העתים במקצת המקומות. וכמו קריעת מזבח ירבעם במאמר איש האלהים, זה המופת אשר דבר ה' הנה המזבח נקרע וגו'. כי מדרך הבנינים שיבקעו וכל שכן הנבנים מחדש. וכרדת המטר הסוחף בזמן הקציר על יד שמואל. והברכות והקללות הנזכרות בתורה כי כל אחת מהן אפשר בכל ארץ ובכל זמן והם כלם מכת האפשר כשיסתכל האדם בהם. ואמנם יהיו הענינים האלו האפשריים מופתיים באחד משלשה התנאים או בכלם. האחד מהם בא האפשר ההוא בעת מאמר הנביא בשוה כמו שבא בשמואל אקרא אל ה' ויתן קולות וגומר ויקרא שמואל אל ה' ויתן קולות ומטר ביום ההוא. וכמו שבא

באיש האלהים הבא מיהודה והמזבח נקרע וישפך הדשן כמופת אשר נתן אין האלהים. והתנאי השני זרות האפשר ההוא על כל אפשר ממנו כמו שבא בארבה, ולפניו לא היה כן ארבה כמוהו ואחריו לא היה כן. ובברד אמר אשר לא היה כמוהו בכל ארץ מצרים. ובדבר אמר ומקנה בני ישראל לא מת אחד. כי התיחד האפשר ההוא באומה נרמז אליה או במקום או במין נרמז אליו מזרות האפשר ההוא. והתנאי השלישי המשך האפשר ההוא המתחדש והתמדתו כברכות והקללות. כי אלו היה פעם אות או שתיים לא היה מופת והוא נאמר שהוא במקרה. וכבר באר בתורה ואמר אם תלכו עמי בקרי כלומר שתשימו מה שיחול בכם מאלו המכות מקרה לא שהם עונש, אמר שהוא ית' יתמיד בחרון אפו הדבר ההוא אשר חשבתם אותו מקרה אמר והלכתם עמי בקרי והלכתי עמכם בחמת קרי. ואחר שהתבאר זה דע שהמופת בענינים הנמנעים בטבע לא יתאחר כלל ולא יארך ולא ישאר על ענינו שאלו התמיד כך היה מדריך לספק במופת. שאלו נשאר המטה נחש היו מספקין היותו נחש מתחלתו ומפני זה היה שלמות המופת בשובו מטה ויהי למטה בכפו. וכן אלו שקעה הארץ בעדת קרח והיתה נשארת שקועה לעולם היה המופת חסר, ואולם שלמותו היה בשוב הארץ לענינה ותכס עליהם הארץ. וכן וישב היס לפנות בקר לאיתנו ומצרים נסים לקראתו. ומפני זה העיקר אשר הערותיך עליו אברח מאמונת התמדת ענין יוצא חוץ לטבע כמו שבארנו בזה המאמר. ואמנם המופת אשר בענינים האפשריים הוא כל אשר יתמיד ויאריך יותר ראוי להיותו מופת, ומפני זה נאמין התמדת הברכות והקללות, הברכות עם העבודה והקללות עם המרי לעולם בזאת האומה ובזה שבו אות ומופת. ושאלת השואל למה הושם להם זה המופת ולא הושם להם התכלית מופת ר"ל תחית המתים והגמול והעונש אחר המות לנפש ולגוף? הוא כשאלת שואל למה הושם ממופתי שליח ה' שום המטה נחש ולא היה שוב האבן ארי? וזה כלו נתלה בגזרת חכמה לא נדע ממנה אפילו דבר קטן. וכל שכן שאנחנו כבר זכרנו אופני החכמה בו, ואולי יש שם דרך או דרכים רבים אחרים חייבה אותו חכמתו יתברך ואנחנו לא נדעם. ואין ראוי לאחד מאנשי החכמה שידקדק עלינו מה שבא בזה המאמר מכפול הענין האחד הרבה ולא מן ההארכה בבאור מה שלא תוסיף בו ההארכה ביאור. כי זה

המאמר אמנם חברתיו להמון אשר ספק עליהם מדברינו מה שהוא מבואר ולמי שדקדק מעוט ההארכה בתחית המתים. אמנם השלמים בחכמות הרמיזה תספיק להם ואינם צריכים לא לכפול ולא להאריך בפירוש רק אל ראשי הפרקים, כמו שעשינו באלה העניינים העמוקים כלם בספר מורה הנבוכים חבורנו. כמו שלמדונו רבותינו ז"ל אמר לו פרשהו אמר לו אין מפרשין לחכם אמר לו שנה אמר לו אין שונין לחכם. הנה כבר התבאר לך שהדבור עם השלמים לא יצטרך לכפול ולא לפרש תן לחכם ויחכם עוד. אמנם ההמון צריכים לשני העניינים יחד צו לצו קו לקו, ועם כל זה יבינו מעט זעיר שם זעיר שם. ואמנם ראוי לדבר אל כל כח כפי מה שסובלת. והשם יתעלה יישירנו במאמר ובמעשה, יצילנו מן החטא והשגיאות למען חסדו :

תם מאמר בשנת אלף חמש מאות ושנים לשטרות. נשלם מאמר תחיית המתים :